

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμία: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ευστάθιος Πελαγίδης

Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)

Το 1922 η Ελλάδα, οικονομικά εξαντλημένη από τον Μικρασιατικό Πόλεμο (1919-1922) και ηθικά καταπονημένη από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανέλαβε το δυσβάστακτο βάρος να αποκαταστήσει γύρω στους 1.400.000 Έλληνες πρόσφυγες, που κατέκλυσαν τη χώρα μετά τον αναγκαστικό και βίαιο ξεριζωμό από τις πατρογονικές εστίες της Ανατολής.

Η αντιμετώπιση του τεράστιου αυτού προβλήματος, από μια χώρα των 5.000.000 κατοίκων, απαιτούσε ύψιστες υλικές και οικονομικές θυσίες, τις οποίες ήταν αδύνατο να υποστεί στη συγκεκριμένη, τουλάχιστον, ιστορική συγκυρία.

Πράγματι, το πρόβλημα της εξεύρεσης οικονομικών πόρων, πέρα από τη διάθεση κρατικών κονδυλίων, επέβαλε και την ανάγκη να αναζητηθεί, οπωσδήποτε, η λύση των δανείων, τόσο από πιστωτικά ιδρύματα του εξωτερικού όσο και από τράπεζες του εσωτερικού, προκειμένου να μπει σε συστηματική βάση η πολιτική της προσφυγικής αποκατάστασης.

Από την άλλη, είχε κατανεμηθεί ο θεσμικός ρόλος οικονομικής στήριξης αυτού του έργου στους δύο κορυφαίους φορείς: στην Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκαταστάσεως των Προσφύγων) και στην Ε.Τ.Ε. (Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος). Η πρώτη ανέλαβε την αγροτική αποκατάσταση και μέρος της αστικής σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων, ενώ η δεύτερη είχε την αποκλειστική ευθύνη για την αποκατάσταση αστών προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί σε μεγαλύτερες πόλεις.

Όμως και τα κρατικά κονδύλια, που διατέθηκαν για την κορυφαία αυτή εθνική υπόθεση, δεν ήταν λίγα.

Α) Το πρόβλημα της εξεύρεσης οικονομικών πόρων. Τα προσφυγικά δάνεια

Ύστερα από επίμονους αγώνες κατάφερε η Ελλάδα, παρά τη διπλωματική της απομόνωση, να συνάψει σε αγγλικές και αμερικανικές τράπεζες τα γνωστά προσφυγικά δάνεια²⁶⁰ του 1924, 1926 και 1929, συνολικού καθαρού ύψους 12.973.053 λιρών Αγγλίας.²⁶¹ Οι όροι, βέβαια, ήταν επαχθέστατοι. Γι' αυτό και αποφασίσθηκε²⁶² η ίδρυση του αυτόνομου οργανισμού της Ε.Α.Π. για τη διαχείριση των δανείων.

Στη διάθεση του οργανισμού αυτού τέθηκαν και οι παρακάτω εγγυήσεις:²⁶³ α) Ειδικές κρατικές πρόσοδοι που απέφεραν 150.000.000 δρχ. για την κάλυψη των τοκοχρεολυτικών δόσεων του δανείου, β) πλεονάσματα αδιαθέτων πόρων, γ) πρόσοδοι κτημάτων από χρήση ή εκποίηση, δ) 5.000.000 στρέμματα ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας.

Πέρα όμως από τα εξωτερικά δάνεια, ήταν ανάγκη να συναφθούν²⁶⁴ και εσωτερικά ομολογιακά.²⁶⁵ Τα δάνεια αυτά αρχίζουν το 1923 (Ομολογίες ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως) και συνεχίζουν να εκδίδονται μέχρι το 1928 (ως Ομολογίες Ανταλλαξίμων).²⁶⁶ Ειδικότερα, οι Ομολογίες των Ανταλλαξίμων

260. Αρ. Τούντα-Φεργαδή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986, σσ. 147-163 (το κείμενο της σύμβασης για το δάνειο του 1924). Βλ. και Petropoulos, *ό. π.*, σ. 152. Το δάνειο του 1926, με τόκο 8%, ήταν αγγλικό (Εκθ. 21^η, σ. 4) ενώ του 1929, με τόκο 4%, δόθηκε από τράπεζες της Αμερικής (Εκθ. 23^η, σ. 1).

261. Εκθ. 27^η, σ. 19. Αναλυτικά, το δάνειο του 1924 (τόκος 7%) ανέρχεται σε 9.970.016 Λ.Α., του 1926 σε 499.759 Λ.Α., του 1929 σε 2.503.278 Λ.Α.

262. Α.Ε.Κ., τόμ. 7, σσ. 241-247.

263. Ε.Α.Π., *ό. π.*, σσ. 4-7 (το Πρωτοκ. της 29.9.1923).

264. Για τις διάφορες κατηγορίες των εξωτερικών και εσωτερικών δανείων, βλ. Α. Πάλλη, «Προσφυγικό Ζήτημα», Μ.Μ.Ε., τόμ. 10, σ. 671, και Πρωτονοτάριου, *ό. π.*, σ. 76.

265. Γ. Κοτίτσα, «Τα ομολογιακά δάνεια για τους πρόσφυγες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *ό. π.*, σσ. 49-50.

266. Ο πλήρης τίτλος της ομολογίας του 1926 ήταν: «Ε.Τ.Ε. Δανείων 8% 1926 εις Τραπεζικά γραμμάτια προς αποζημίωσιν των ανταλλαξίμων προσφύγων. Τίτλος μιας ομολογίας δρχ. 1.000 εις τον φέροντα». Ι. Α.Ε.Τ. 150 (589), Σειρά Χ. Δάνεια, Α' Δη-

Το ορφανοτροφείο της Αμερικανικής Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής (Κέρκυρα).

εκδόθηκαν πρώτη φορά από την κυβέρνηση Κονδύλη το 1926,²⁶⁷ με τόκο 8%.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1928, ξαναεκδόθηκαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου, με τόκο, αυτή τη φορά, 6%. Η μείωση του επιτοκίου προκάλεσε εντονότερες συζητήσεις στη Βουλή,²⁶⁸ ύστερα από δριμύτατη επερώτηση της αντιπολίτευσης (Λαϊκό Κόμμα) και σωρεία υπομνημάτων διαμαρτυρίας από προσφυγικούς φορείς διαφόρων περιοχών της χώρας.

Δάνεια, όμως, αγροτικά ή επαγγελματικά, χορηγούσαν και οι τράπεζες: αρχικά η Εθνική και μετά το 1929 και η Αγροτική.²⁶⁹ Αυτά ήταν ιδιωτικού χαρακτήρα (καλλιεργητικά, πλασματικά, επαγγελματικά). Αν και συχνά στο ελληνικό κοινοβούλιο έφταναν υπομνήματα διαμαρτυρίας²⁷⁰ κατά της Ε.Τ.Ε. για επίμονη απαίτηση των χορηγηθέντων δανείων ή για αύξηση του επιτοκίου, ωστόσο, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι η τραπεζική πίστη στον αγροτικό κόσμο αυξάνει με γεωμετρική πρόοδο²⁷¹ από χρόνο σε χρόνο. Η αύξηση,

μόσια δάνεια. Για τις διάφορες κατηγορίες Ομολογιών των Ανταλλαξίμων, βλ. το άρθρο 9 της Σύμβασης μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και Ε.Α.Π. (Γενεύη, 24 Ιανουαρίου 1930): Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία*, σ. 10.

267. Έκθ. 13^η, σσ. 3, 7.

268. Π. Β' Π. 1928, σσ. 58, 79, 82, 85, 86, 91, 100, 110, 167, 180, 181, 183, 201, 208, 333.

269. Η Αγροτική Τράπεζα ιδρύθηκε με νόμο που ψηφίστηκε στη Βουλή τον Ιούλιο του 1929. Βλ. Συν. Έκτ. 1929, σσ. 191, 396-403.

270. Π. Β' Π. 1928, σσ. 14, 33, 110, 111, 467, 486.

271. Για τα γεωργικά δάνεια της περιόδου 1919-1929 στη Μακεδονία, βλ. Μ.Ι. Μαυρογορδάτου- Α.Χ. Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 108-109. Ειδικότερα για τα δάνεια της Ε.Τ.Ε., από το 1923

μάλιστα, είναι αλματώδης μετά το 1923, τη χρονιά που έγινε η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων. Έτσι, ενώ το 1923 χορηγήθηκαν από την Ε.Τ.Ε. 12.293 γεωργικά δάνεια στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και 88.860 στην Ανατολική, τον επόμενο χρόνο απογειώνονται στις 81.740 και 212.884, αντίστοιχα. Το 1929, ανεβαίνουν στις 252.590 και 513.678 (συνολικά 766.268), έναντι 1.613.334 δανείων που χορηγήθηκαν σ' όλη τη χώρα. Μέσα σε έξι, δηλαδή, χρόνια υπερεπταπλασιάστηκαν τα γεωργικά δάνεια που χορηγήθηκαν σε αγρότες της Μακεδονίας. Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση οφείλεται, σίγουρα, στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε από την πληθωρική προσφυγική αποκατάσταση.

Β) Η συμβολή της πολιτείας στην προσφυγική αποκατάσταση

Είναι γνωστό ότι την ευθύνη της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων της περιόδου 1913-1923 είχε, αποκλειστικά και μόνο, η ελληνική πολιτεία.

Όμως, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, την κύρια ευθύνη για την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος στη χώρα μας αναλαμβάνει η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ως αυτόνομος οργανισμός της Κοινωνίας των Εθνών. Αυτό σημαίνει ότι η Ε.Α.Π. διαχειρίζεται τα σχετικά κονδύλια χωρίς κανέναν κρατικό έλεγχο και αποδίδει λόγο γι' αυτά μόνο στην Κ.τ.Ε. (Γενεύη), καταστρώνει και υλοποιεί προγράμματα αγροτικής και αστικής αποκατάστασης με δική της πρωτοβουλία, οργανώνει τις εποικιστικές της υπηρεσίες ως ανεξάρτητος φορέας. Με τα δεδομένα αυτά, πέρα από το ότι εξασφαλίζεται η οικονομική κάλυψη της προσφυγικής αποκατάστασης με κονδύλια της Κ.τ.Ε., κατοχυρώνονται και ορισμένα αναγκαία, γι' αυτή την υπόθεση, πλεονεκτήματα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν: το αδιαμφισβήτητο διεθνές κύρος της Ε.Α.Π., η αποφυγή ενδεχόμενων κρατικών παρεμβατισμών και χρονοβόρων γραφειοκρατικών διαδικασιών, η πρόληψη και ο έλεγχος τυχόν οικονομικών ατασθαλιών, με λίγα λόγια το κύρος και το αδιάβλητο του όλου προγράμματος.

Πού λοιπόν εντοπίζεται κρατική παρουσία σ' όλη αυτή τη διαδικασία; Πού και πώς λειτουργεί ως παράγων αποκατάστασης, αφού τη σχετική ευθύνη έχει η Ε.Α.Π., ως αυτόνομος οργανισμός της Κ.τ.Ε.;

Και όμως δεν είναι μικρός ο ρόλος της Πολιτείας, όσο κι αν ακούστηκαν πολλά παράπονα και εκτοξεύθηκαν βάσιμες κατηγορίες εις βάρος της, ιδιαίτερα για παραλείψεις στις επιβαλλόμενες από τη Σύμβαση υποχρεώσεις της για καταβολή αποζημιώσεων και αξιοποίηση της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας. Η Ε.Α.Π. δε θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς τη νομοθετική και οικονομική της στήριξη.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η διπλή συμβολή (νομοθετική και οικονομική) του κρατικού παράγοντα στο τεράστιο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης αυτής της περιόδου (1923-1930).

Ι) Νομοθετική ρύθμιση του προσφυγικού ζητήματος

Η μαζική καταφυγή και συρροή των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, δημιούργησε το μέγα και πιεστικό πρόβλημα της αποκατάστασής τους.

Επειδή ένα τέτοιο έργο ήταν αδύνατο να το αναλάβει μόνη της η Ελλάδα, καθώς έβγαινε εξαντλημένη από τον Μικρασιατικό Πόλεμο, κρίθηκε αναγκαίο να ζητηθεί οικονομική βοήθεια και διεθνής εγγύηση από την Κ.τ.Ε. Προκειμένου, όμως, να εξασφαλισθεί αυτή η βοήθεια, προηγήθηκε μεταξύ Ελλάδας και Κ.τ.Ε. μία βασική καταστατική σύμβαση, η οποία είχε κλιμακωθεί σε δύο φάσεις:

Α' Φάση: Η φάση αυτή ξεκινάει από το Πρωτόκολλο²⁷² της Γενεύης, της 29 Σεπτεμβρίου 1923, το οποίο

μέχρι το 1925, βλ. Μαργαρίτας Δρίτσα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. β', τεύχ. 4, Αθήνα, Μέλισσα, Δεκέμβριος 1985, σσ. 313-326 (320).

272. Τίτλος του Πρωτοκόλλου: «Πρωτόκολλον αφορών εις την αποκατάστασιν των εν Ελλάδι προσφύγων και εις την προς τούτο ίδρυσιν επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων». Ε.Α.Π., Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κ.λ.π., αφορώντων την Ε.Α.Π., Αθήνα 1926, σσ. 4-7.

Επιτροπή Προσφύγων με το Συμβούλιο της Παμμικρασιατικής και Θρακικής Ενώσεως (Αρχείο ΕΛΙΑ).

είχε υπογράψει για την ελληνική κυβέρνηση, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Το Πρωτόκολλο δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αποδοχή του σχεδίου που είχε εκπονήσει η Κ.τ.Ε. για την ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), με κύριο στόχο την εγκατάσταση και την παραγωγική ένταξη των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο.

Με το Πρωτόκολλο της Γενεύης (14 άρθρα) η ελληνική κυβέρνηση αναλαμβάνει να προβεί στις παρακάτω ενέργειες:

α) Να ιδρύσει ειδική Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, σύμφωνα με το συνημμένο, ως Παράρτημα,²⁷³ Καταστατικό. Παράλληλα, να προβεί στη θέσπιση νομοθετικών μέτρων που θα κατοχυρώνουν την εξουσία και λειτουργία της Ε.Α.Π. Τα μέτρα αυτά θα ανακοινώνονται στην Κ.τ.Ε. και δε θα τροποποιούνται χωρίς τη δική της συναίνεση.

β) Να παραχωρήσει στην Ε.Α.Π., για την εγκατάσταση και παραγωγική απασχόληση προσφύγων, αγροτικές εκτάσεις 5.000.000 στρεμμάτων.

γ) Να συνάψει, με την εγγύηση της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, δάνειο όχι κατώτερο των 6.000.000 λιρών Αγγλίας, το οποίο θα τεθεί αμέσως στη διάθεση της Ε.Α.Π.

δ) Να δώσει προτεραιότητα στην πληρωμή αποζημιώσεων, παρά στην είσπραξη των χρεών.

ε) Να διευκολύνει το αρμόδιο Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., εφόσον θελήσει να ελέγξει και να ερευνήσει το έργο της Ε.Α.Π., και παράλληλα να προβεί στην υλοποίηση των αποφάσεων αυτού του Συμβουλίου.

273. Για το κείμενο του παραρτήματος (Καταστατικού της Ε.Α.Π.), βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 8-14. Το παράρτημα υπογράφεται από τον Ανδρ. Μιχαλακόπουλο και, για την Κ.τ.Ε., από τον Βάν Χαμέλ, διευθυντή του Δικαστικού Τμήματος.

στ) Να επικυρώσει αυτό το Πρωτόκολλο, το αργότερο μέχρι τις 15 Οκτωβρίου 1923, για να αρχίσει να μετρά η ισχύς τους.

Β' Φάση: Έναν χρόνο περίπου αργότερα, στις 19 Σεπτεμβρίου 1924, υπογράφεται στη Γενεύη από τον Υπουργό Οικονομικών Εμμανουήλ Τσουδερό, η λεγόμενη Πρόσθετη Πράξη²⁷⁴ στο παραπάνω Πρωτόκολλο. Η Πράξη αυτή θεσμοθετεί ορισμένες απαραίτητες ρυθμίσεις, που επιβάλλονταν από τα πιεστικά προβλήματα που ανέκυψαν στον πρώτο κιάλας χρόνο λειτουργίας της Ε.Α.Π.

Η Πρόσθετη, δηλαδή, Πράξη υπαγορεύθηκε από τα ίδια τα πράγματα.

Κύρια σημεία των νέων ρυθμίσεων:

α) Η εγκατάσταση των προσφύγων στα παραχωρημένα κτήματα δεν αποκλείει την εγκατάσταση ντόπιων επίμορτων καλλιεργητών, με την προϋπόθεση ότι το προϊόν αυτής της εκμετάλλευσης θα περιέλθει στην Ε.Α.Π. για τους πρώτους.

β) Να ληφθεί μέριμνα, ώστε να εγγραφεί στις ελληνικές τράπεζες ποσό ίσο προς 25% του προσφυγικού δανείου, το οποίο, πάση θυσία, πρέπει να κατοχυρωθεί.

γ) Οι πρόσφυγες μπορούν να εγκαθίστανται, πρώτα-πρώτα, σε κτήματα ανταλλαξίμων μουσουλμάνων, πριν ακόμη ολοκληρωθεί η τυπική διαδικασία νόμιμης κατοχής τους. Σημασία έχει η de facto και όχι η de jure κατοχή τους.

Μπορούν, ακόμη, να εγκαθίστανται σε κτήματα επιταγμένα ή απαλλοτριωμένα ή εκμισθωμένα από την ελληνική κυβέρνηση, ακόμη και σε κτήματα που δεν ανήκουν στην Ε.Α.Π., αλλά κρίνονται κατάλληλα για επείγουσα εγκατάσταση.

δ) Τα κεφάλαια της Ε.Α.Π. δεν μπορούν, κατ' αρχήν, να διατίθενται για φιλανθρωπικούς εξωπροσφυγικούς σκοπούς. Αυτό όμως δεν αποκλείει να γίνονται δαπάνες κοινωνικού χαρακτήρα, όσες φορές οργανώνονται εγκαταστάσεις μεγάλης κλίμακας (προάστεια, συνοικισμοί, χωριά), όπου τα κοινωφελή έργα απολαμβάνει όλος ο πληθυσμός της περιοχής (ντόπιοι και πρόσφυγες).

Τη διεθνή κατοχύρωση της προσφυγικής αποκατάστασης, που εξασφαλίστηκε με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, το συνημμένο Παράρτημα (Καταστατικό της Ε.Α.Π.) και την Πρόσθετη Πράξη, ακολούθησε σειρά ολόκληρη Νομοθετικών και Βασιλικών Διαταγμάτων,²⁷⁵ προκειμένου να κατοχυρωθεί η λειτουργία της Ε.Α.Π. και όλες οι παραπάνω διεθνείς θεσμοθετήσεις, όπως προβλέπει το Πρωτόκολλο της Γενεύης.

Η πορεία των νομοθετημάτων αυτών κρατάει μέχρι το 1930, για να καλυφθούν προβλεπόμενα και απρόβλεπτα προβλήματα, που κάνουν την εμφάνισή τους καθώς προχωρά το εποικιστικό έργο.

Η νομική αυτή στήριξη αποτελεί τεράστια συμβολή στην προσφυγική αποκατάσταση, γιατί από τη μια την περιβάλλει με κύρος και από την άλλη, εξασφαλίζει τη συμπάθεια και την εμπιστοσύνη των προσφύγων.

II) Η οικονομική συμβολή της πολιτείας

Πρέπει, πρώτα, να πούμε ότι η ευθύνη της προσφυγικής αποκατάστασης, μέχρις ότου περάσει στα χέρια της Ε.Α.Π. (Ιανουάριος 1924), ανήκε στο ελληνικό δημόσιο.

Στο πλαίσιο αυτής της ευθύνης, εκδίδονται²⁷⁶ Νομοθετικά Διατάγματα που αναδιοργανώνουν τις εποικιστικές υπηρεσίες και διευκολύνουν την προσφυγική αποκατάσταση με επιτάξεις, απαλλοτριώσεις, ενισχύσεις, απαλλαγές κ.ά. (1913-1924). Παράλληλα, αναλαμβάνεται και η απαιτούμενη δαπάνη πιεστικών αναγκών μεταφοράς, περίθαλψης και εγκατάστασης προσφύγων. Συγκεκριμένα, στο διάστημα 1922-1924, δαπανήθηκαν²⁷⁷ 550.000.000 δρχ. (200.000.000 για μεταφορά προσφύγων, 150.000.000 για περίθαλψη,

274. Για το κείμενο της Πρόσθετης Πράξης, βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 26-31. Η Πράξη αυτή γίνεται Νόμος του κράτους με Ψήφισμα της 24^{ης} Οκτωβρίου 1924.

275. Για τα κυριότερα από αυτά, βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 51-68, 71-111, 129-134, 180-218.

276. Για τα κυριότερα από αυτά, βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 135-178.

277. Έκθ. 1^η (24.2.1924), σ. 6.

100.000.000 για επιτάξεις σπιτιών, 100.000.000 για ανοικοδόμηση νέων σπιτιών).

Το ερώτημα που γεννιέται είναι, αν και σε ποιο βαθμό συνεχίζεται η κρατική χορηγία προς αυτή την κατεύθυνση, μια και από το Νοέμβριο του 1923 την όλη ευθύνη της προσφυγικής αποκατάστασης αναλαμβάνει η Ε.Α.Π. με κονδύλια της Κ.τ.Ε.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο κρατικός παράγων, ως οικονομικός φορέας στο διάστημα 1923/24-1930, λειτούργησε με τρεις παράλληλους τρόπους:

α) Με τη σύναψη²⁷⁸ των προσφυγικών δανείων 1924, 1928 και 1929, β) με διάθεση κονδυλίων από τον κρατικό προϋπολογισμό για προμήθεια εργαλείων-εφοδίων, για έργα κοινής ωφελείας σε προσφυγικούς οικισμούς και αντιμετώπιση ζημιών και καταστροφών από πλημμύρες, παγετώνες, ξηρασίες και ακρίδες, γ) με διάθεση προκαταβολών έναντι των αναμενόμενων προσφυγικών δανείων.

Πράγματι, επειδή το συμφωνημένο ποσό του πρώτου δανείου (1924) έφτασε στα χέρια της Ε.Α.Π. αρχές του 1925 και μάλιστα με δόσεις,²⁷⁹ οι προσφυγικές ανάγκες έπρεπε να καλυφθούν, κυρίως, με προκαταβολές έναντι του δανείου, είτε από την Τράπεζα της Αγγλίας, είτε από το ελληνικό δημόσιο μέσω της Ε.Τ.Ε. Έτσι, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1924, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να θέσει στη διάθεση της Ε.Α.Π., σταδιακά, το ποσό²⁸⁰ των 1.200.000 λιρών Αγγλίας. Από την προκαταβολή αυτή, με 650.000 λίρες Αγγλίας μπόρεσε²⁸¹ να εξασφαλίσει: 16.000 τόνους σιταριού για σπορά, 4.500 τόνους κριθαριού και σίκαλης για τροφή και 3.000 τόνους για σπορά, 13.500 τόνους τροφής για κτήνη.

Εξάλλου, με 250.000 λίρες Αγγλίας εξασφαλίσθηκαν²⁸² τα παρακάτω εφόδια για 50.000 οικογένειες προσφύγων καλλιεργητών, των οποίων οι καλλιέργειες καταστράφηκαν από πλημμύρες: 12.059 τόνοι σιταριού για τροφή, 3.800 τόνοι κριθαριού και 7.500 τόνοι βοσκής για τα ζώα.

Εξι μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1925, η κυβέρνηση έθεσε στη διάθεση της Ε.Α.Π. άλλη μια προκαταβολή των 500.000 λιρών Αγγλίας. Εννοείται ότι, καθώς φτάνουν οι δόσεις του δανείου, οι κρατικές προκαταβολές αποδίδονται σταδιακά στην ελληνική κυβέρνηση μέσω της Ε.Τ.Ε. Η απόδοση, μάλιστα, αυτή συστοιχίζεται με την καταβολή των προσφυγικών χρεών, η είσπραξη των οποίων αρχίζει²⁸³ προς το τέλος του 1925. Από τα ποσά αυτά που πληρώνουν οι πρόσφυγες έναντι των χρεών τους, το 75% προορίζεται για τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (Γενεύη) προς απόσβεση του δανείου και το υπόλοιπο 25% παραμένει στη

278. Την εικόνα των προσφυγικών δανείων δίνει ο παρακάτω ο πίνακας:

Έτος	Ποσό	Τόκος %
1924	9.970.016 Λ.Α.	7
1928	499.759 Λ.Α.	6
1929	2.503.278 Λ.Α.	4
Σύνολο	12.973.053 Λ.Α.	

Έκθ. 27^η (21.8.1930), σ. 19. Η σύναψη του πρώτου δανείου (Σεπτέμβριος 1924) έγινε στη Γενεύη μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης (Υπουργός Οικονομικών Μ. Τσουδερός) και Ε.Α.Π. (Πρόεδρος Η. Morgenthau), από τη μια, και της Κ.τ.Ε., από την άλλη. Με βάση αυτή τη συμφωνία, η ελληνική κυβέρνηση έχει συνάψει δύο δάνεια: ένα με την Τράπεζα του Λονδίνου Hambo (ύψους 7.500.000 Λ.Α.) και άλλο ένα με την Τράπεζα Spreyer and Co's Bank της Νέας Υόρκης (ύψους 2.300.000 Λ.Α.), Έκθ. 5^η (25.2.1925), σ. 2.

279. 1^η δόση: 6 Ιανουαρίου 1925, 2^η: 17 Φεβρουαρίου 1925, 3^η: 18 Μαρτίου 1925. Έκθ. 6^η (25.5.1925), σ. 1.

280. Αποφασίστηκε να δοθεί ως προκαταβολή το συνολικό ποσό των 4.000.000 Λ.Α. Έκθ. 4^η (25.11.1924), σ. 2.

281. Έκθ. 4^η, σ. 2.

282. Έκθ. 4^η, ό. π.

283. Είσπραξη προσφυγικών χρεών σημειώνεται, σταθερά, σε όλες τις εκθέσεις της Ε.Α.Π., από την 8^η (25 Νοεμβρίου 1925) μέχρι και την 27^η (25 Αυγούστου 1930). Να σημειωθεί εδώ ότι κάθε πρόσφυγας χρεωνόταν με την αξία όλων των παροχών (σπίτι και οικόπεδο, ενισχύσεις σε χρήμα ή είδος, αγροτικός κλήρος κ.ά.) και με τους τόκους του συνολικού του χρέους. Έκθ. 25^η (22.2.1930), σ. 5. Βλ. και Α.Τ.Ε., Νομοθεσία περί αποκατάστασης των προσφύγων, εισπράξεως των προσφυγικών χρεών, συμψηφισμού των αποζημιώσεων της Ε.Α.Π. κ.λ.π, Αθήνα 1935, σ. 9. Βλ. και Αν. Ι. Λεονάρδου, Οικονομικά Ζητήματα. Η χρέωσις των αγροτών προσφύγων. Πρόσφυγες – Εποικισμός – Φορολογούμενοι, Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 1926, σ. 8.

διάθεση της Ε.Α.Π. για τρέχοντα έξοδα.²⁸⁴ Επειδή, όμως, ήταν δύσκολο και ανέφικτο να καταβληθούν σε ρευστό χρήμα, γι' αυτό και αποφασίστηκε από την κυβέρνηση, με πρόταση της Ε.Α.Π., να εξοφληθούν με Ομολογίες²⁸⁵ αποζημίωσης των ανταλλαξίμων, σε ποσοστό 75%, και μόνο το υπόλοιπο 25% σε μετρητά. Ο τρόπος της ρύθμισης αυτής, που αρχίζει²⁸⁶ από τα τέλη Μαρτίου του 1927, στοχεύει τελικά σε έναν διακανονισμό συμψηφισμού²⁸⁷ χρεών και αποζημιώσεων έναντι των περιουσιών που άφησαν στην Τουρκία οι πρόσφυγες, σύμφωνα με το άρθρο 14 της Σύμβασης της Ανταλλαγής. Στο πλαίσιο αυτής της ρύθμισης και ύστερα από συμφωνία με την Ε.Α.Π. (7 Νοεμβρίου 1927), η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να παραχωρήσει²⁸⁸ στην Ε.Τ.Ε., ως εγγύηση για έκδοση Ομολογιών, γύρω στα 3.000.000 στρέμματα ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας. Παράλληλα, ανέλαβε και την ευθύνη να πληρώνει²⁸⁹ κάθε χρόνο στη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (Γενεύη) ποσό 40.000 λιρών Αγγλίας για απόσβεση του προσφυγικού δανείου του 1924, δεδομένου ότι η είσπραξη των προσφυγικών χρεών με Ομολογίες ήταν αδύνατο να εγγυηθεί κάτι τέτοιο.²⁹⁰

Η συμβολή, όμως, της πολιτείας προχωρεί και σε έναν άλλο τομέα: Οι σοβαρές ζημιές που έπαθαν οι καλλιέργειες από πλημμύρες το 1924, επέβαλαν την ανάγκη να εξευρεθούν έκτακτοι πόροι για την αγορά της απαιτούμενης ποσότητας σιτηρών. Έτσι, το κράτος ενισχύει²⁹¹ την Ε.Α.Π. προς αυτή την κατεύθυνση με ένα ποσό 216.619 λιρών Αγγλίας (1 λίρα = 500 δρχ.). Τέλος, επειδή το αμερικανικό δάνειο των 2.500.000 λιρών, που ήταν να εκδοθεί το 1928, καθυστερούσε,²⁹² η Ε.Α.Π. ζήτησε από την κυβέρνηση (Βενιζέλου) να της εγγυηθεί τα αναγκαία κονδύλια, για να συνεχίσει τις εργασίες της. Η εγγύηση δόθηκε από το Υπουργείο Οικονομικών,²⁹³ το οποίο με έγγραφό του (29 Δεκεμβρίου 1928) ανέλαβε να πληρώνει στην Ε.Α.Π., από την 1^η Μαΐου 1929, ένα ποσό 150.000 λιρών Αγγλίας το μήνα, μέχρι τη συμπλήρωση του ποσού των 2.000.000 λιρών που απαιτούνταν ακόμη για την προσφυγική αποκατάσταση.

Συνολική αποτίμηση

Τελικά, δεν ήταν μικρή και ασήμαντη η συμβολή της πολιτείας στην προσφυγική αποκατάσταση.

Πέρα από το καταστατικό πλαίσιο και τη νομοθετική στήριξη, που εξασφάλισε τη συνολική λειτουργία της Ε.Α.Π., και πέρα από την καθοριστική συμβολή της στην έκδοση, υλοποίηση και απόδοση των προσφυγικών δανείων, διέθεσε από τον κρατικό προϋπολογισμό και το ποσό των 3.197.600.000 δρχ., βαρύ τίμημα για την περίοδο αυτή των μεγάλων πιεστικών προβλημάτων και των περιορισμένων δημοσίων εσόδων.²⁹⁴ Συγκεκριμένα, στο διάστημα 1922-1931 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω κρατικές δαπάνες:²⁹⁵

284. Έκθ. 12^η (22.11.1928), σ. 2, 14^η (25.5.1927), σ. 3, 20^η (16.11.1928), σ. 2.

285. Οι Ομολογίες ήταν τριών κατηγοριών: α) του 1923 με τόκο 6% (για τους Έλληνες από τη Βουλγαρία), β) του 1926 με τόκο 8% (για τους Έλληνες ανταλλάξιμους από την Τουρκία), γ) του 1927, με τόκο 8% (για τους Έλληνες από την Κων/πολη που είχαν τουρκική υπηκοότητα). Έκθ. 22^η (17.5.1929), σ. 2. Αργότερα εκδόθηκαν και οι Ομολογίες 1928, με τόκο 8%. Βλ. Μαργαρίτας Δρίτσα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. Β, τεύχ. 4, (Δεκέμβριος 1985), Αθήνα, Μέλισσα, σσ. 313-326 (323).

286. Έκθ. 14^η, σ. 2.

287. Έκθ. 16^η (15.11.1927), σ. 5. Βλ. και Κόσσυβα, *Νομοθεσία διοικήσεως μουσουλμανικών και ανταλλαξίμων ακινήτων*, Αθήνα 1928, σσ. 387-389.

288. Έκθ. 16^η, σ. 6.

289. Έκθ. 16^η, σ. 5.

290. Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι, μέχρι το Δεκέμβριο του 1930, έχουν αποδοθεί, από αστούς και αγρότες, μόνο 281.681.700 δρχ. έναντι συνολικού χρέους 5.654.409.750 δρχ. Εφημ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ ΑΘΗΝΩΝ, 2.12.1930.

291. Έκθ. 17^η (17.12.1928), σ. 1, και 18^η (15.5.1928), σ. 1.

292. Έκθ. 20^η, σ. 4.

293. Έκθ. 21^η (15.2.1929), σ. 4.

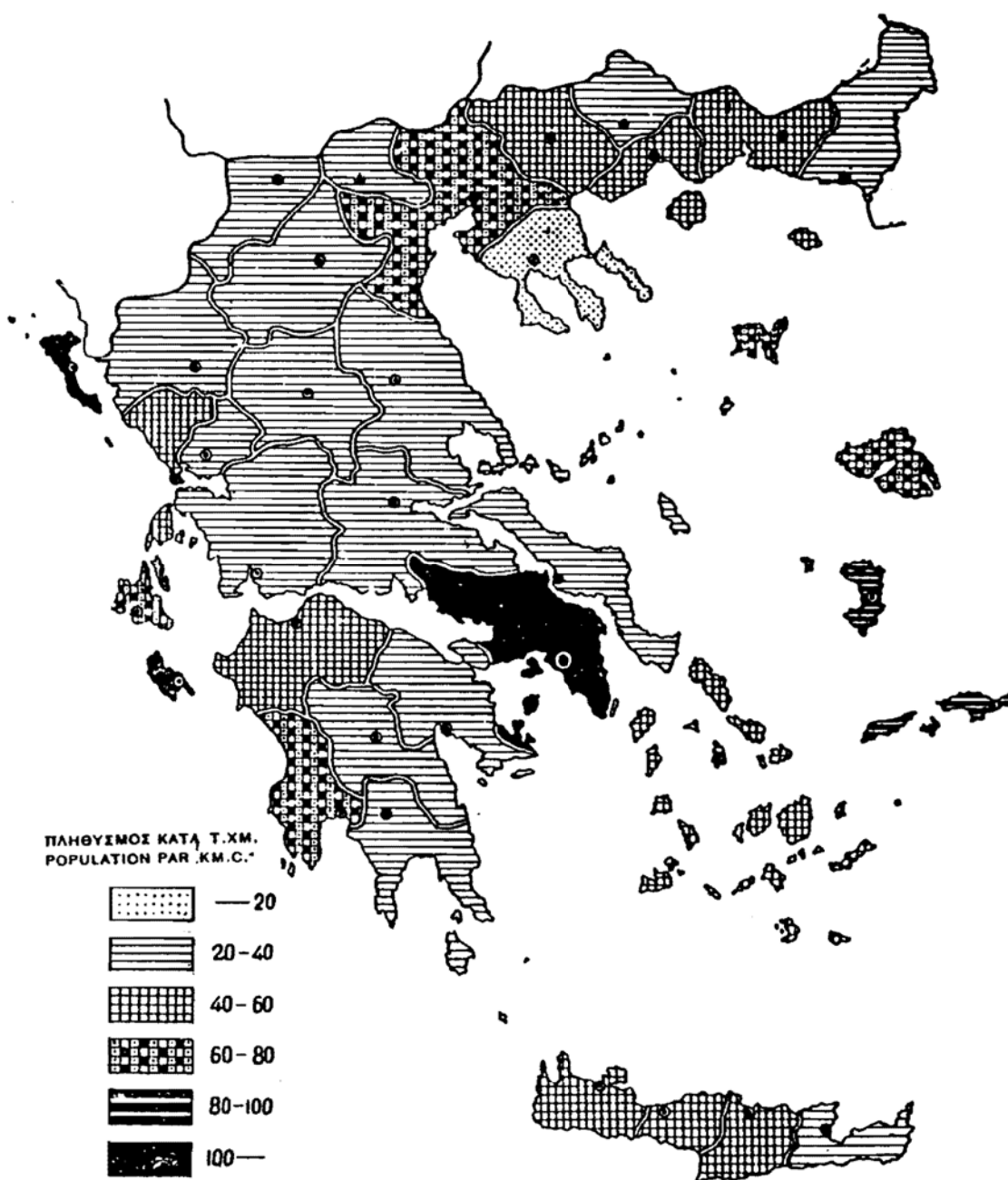
294. Εθνικό εισόδημα: ενώ το 1923 ήταν του ύψους των 16.163.816.120 δρχ., το 1928 ανεβαίνει στα 26.750.000.000 δρχ. Αρ. Αιγίδη, *Η Ελλάς δίχως τους πρόσφυγες*, *Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1934, σσ. 137-138.

295. Α. Πάλλη, «Προσφυγικό Ζήτημα», Μ.Ε.Ε., τόμ. 10, σσ. 667-672.

ΠΙΝΑΞ · TABLEAU III

ΠΥΚΝΟΤΗΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ. ΑΠΟΓΡ. 1928 · DENSITÉ DE LA POPULATION. RECENS. DE 1928

Κατά νομούς - Par départements

(Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος I, Αθήναι 1930)

ΓΕΝ. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
STATISTIQUE GÉNÉRALE DE LA GRÈCE

-Για περίθαλψη και στέγαση:	1.747.300.000 δρχ.
-Για ανάγκες εποικισμού:	702.800.000 δρχ.
-Για την ανταλλαγή των πληθυσμών:	263.200.000 δρχ.
-Για διάφορες ανάγκες:	484.300.000 δρχ.
Σύνολο:	3.197.600.000 δρχ.

Και αυτά μόνο για την αγροτική αποκατάσταση. Να σημειωθεί ακόμη, ότι από το Υπουργείο Γεωργίας είχαν αποκατασταθεί²⁹⁶ 2.167 οικογένειες (8.668 άτομα) αγροτών προσφύγων στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Αττικοβοιωτία, Ηλεία, Αχαΐα, Εύβοια, Λαμία, Σάμο, πέρα από εκείνες που αποκαταστάθηκαν από την Ε.Α.Π. Ακόμη, διατέθηκαν²⁹⁷ δέκα (10) συνεργεία καταμετρήσεων και χτίστηκαν 4.356 αγροτόσπιτα.²⁹⁸

Όσο για την αστική αποκατάσταση, μπορούμε άνετα να πούμε ότι ο κρατικός παράγων έχει τη μερίδα του λέοντος. Σε σύνολο 124.482 αστικών οικογενειών (απογραφή 1927),²⁹⁹ μόνο οι 25.000 είχαν αποκατασταθεί με ευθύνη της Ε.Α.Π.³⁰⁰ Όλες οι άλλες αποκαταστάθηκαν από την Πολιτεία (αρκετές βέβαια και με δικά τους μέσα),³⁰¹ δεδομένου ότι σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων την αστική αποκατάσταση είχε αναλάβει, από τον Μάιο του 1925, το ίδιο το κράτος μέσω της Ε.Τ.Ε.³⁰² Γι' αυτό η Ε.Α.Π. είχε παραχωρήσει στην Ε.Τ.Ε., για αστική αποκατάσταση, τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά ακίνητα αυτών των πόλεων.³⁰³

Βέβαια, σε όλα τα παραπάνω συνέβαλαν τα ειδικότερα μέτρα που πήραν οι κυβερνήσεις αυτής της περιόδου, στο πλαίσιο της προσφυγικής τους πολιτικής και μέσα στο πνεύμα της όλης νομοθετικής υποδομής. Συστηματικά και μελετημένα τα μέτρα αυτά λαμβάνονται από όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις³⁰⁴ στο λιγοστό διάστημα της εξουσίας τους, κυρίως όμως από την κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία μπόρεσε να καταστρώσει και να υλοποιήσει προσφυγικά προγράμματα μιας ολόκληρης τετραετίας (1928-1932). Αλλά και ως διάδοχος φορέας, μετά την Ε.Α.Π., κατόρθωσε να συνεχίσει και να ολοκληρώσει³⁰⁵ το έργο που πραγματοποίησε εκείνη, σε βαθμό που οι πρόσφυγες να νιώθουν την ασφάλεια και τη σιγουριά που είχαν ως τότε, αλλά και να μπαίνουν, σταδιακά, στο δρόμο της παραγωγικής διαδικασίας αυτού του τύπου.

Χωρίς να παραβλέπουμε τα παράπονα και τις απανωτές διαμαρτυρίες των προσφύγων,³⁰⁶ ιδιαίτερα

296. Α. Πάλλη, «Αγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπό την Ε.Α.Π. μέχρι 31-12-1928», Μ Σ.Δ., τεύχ. 6, Ιούνιος 1929, σ. 7.

297. Έκθ. 16^η, σ. 6.

298. Α.Α. Πάλλη, *Συλλογή κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγήν των πληθυσμών και την προσφυγικήν αποκατάστασιν*, Αθήνα 1929, σ. 26.

299. Έκθ. 16^η, σ. 10.

300. Έκθ. 27^η, σ. 16.

301. Έκθ. 16^η, σ. 10.

302. Με τη Σύμβαση της 5 Μαΐου 1925, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και πλήρους κυριότητας των αστικών ανταλλαξίμων μουσουλμανικών κτημάτων παραχωρούνται στην Ε.Τ.Ε., Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων κ.λ.π.*, σσ. 185-199.

303. Ε.Α.Π., *ό. π.*, σσ. 129-134.

304. Για την προσφυγική πολιτική των κυβερνήσεων αυτής της περιόδου, βλ. Α.Ε.Κ.:

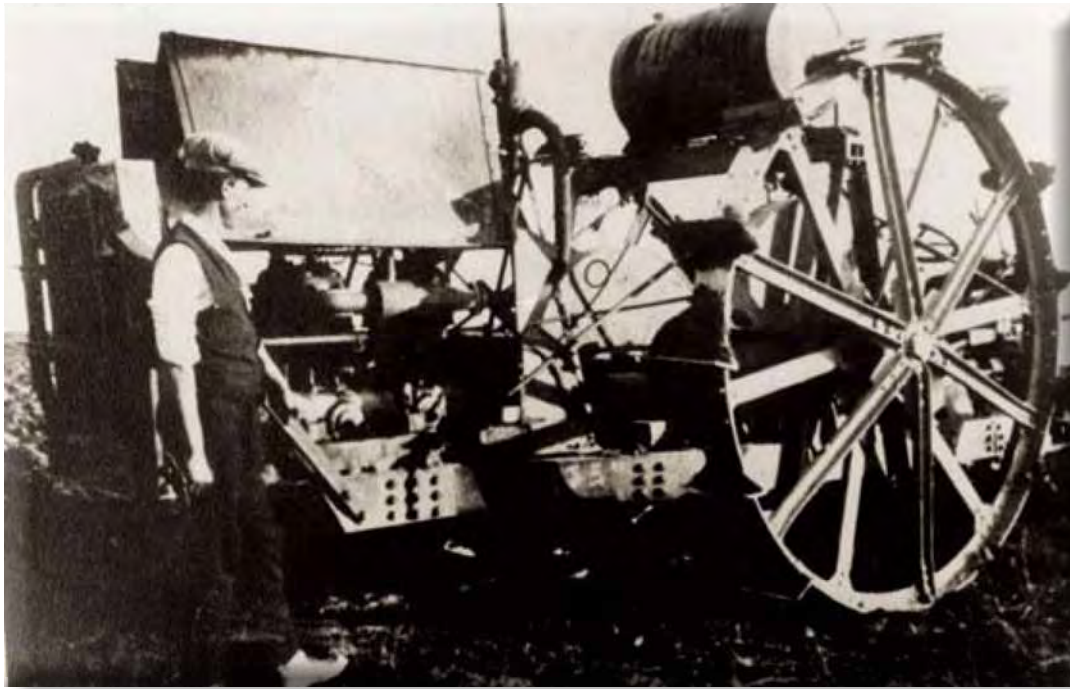
- τόμ. 7, σσ. 83, 95, 96, 97, 98 (κυβέρνηση Καφαντάρη).
- τόμ. 7, σσ. 123, 145, 172, 210, 233-252 (κυβέρνηση Παπαναστασίου).
- τόμ. 8, σσ. 230-231 (κυβέρνηση Ζαΐμη).
- τόμ. 9, σσ. 48-49, 82-91 (κυβέρνηση Ζαΐμη).

Εξάλλου, για τα προσφυγικά μέτρα της κυβέρνησης Μιχαλακοπούλου, βλ. Α. Μιχαλακοπούλου, *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί, Επιμέλεια Ηλ. Γ. Κυριακοπούλου Α'*, Αθήνα 1962, σσ. 572, 597-598, 648-659, 660-723, 881-891.

Τέλος, για τη συμβολή της κυβέρνησης Βενιζέλου (1928-1932) στην προσφυγική αποκατάσταση, βλ. *Το έργο της κυβέρνησεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, Αθήνα, Αύγουστος 1932, σσ. 209-223.

305. Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία περί αποκαταστάσεως κ.λ.π.*, σσ. 17-31. Βλ. και Ν. Μανούση, «Το έργο των Φιλελευθέρων υπέρ της αποκαταστάσεως των προσφύγων», *Εργασία*, 4 (1933), σσ. 1376, 1381-1382, 1412, 1417-1418, 1448, 1453-1454.

306. Ιφιγ. Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Αθήνα 1982, σσ. 26-31. Βλ. και Ε.Β., 24 Φεβρουαρίου 1930, 13 Ιουνίου 1930.

Μηχανική καλλιέργεια, Αρχείο ΕΛΙΑ.

για τις αποζημιώσεις που δεν πήραν, ενώ τις δικαιούνταν, αλλά και για τη διαχείριση της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας, από τα στοιχεία που παραθέσαμε φαίνεται ότι η προσφυγική αποκατάσταση αυτής της περιόδου (1923-1930) δεν είναι μόνον έργο της Ε.Α.Π. Οφείλεται και στη συμβολή της Πολιτείας, η οποία έδωσε ακόμη και το υστέρημά της για τη μεγάλη αυτή εθνική υπόθεση.

Αν, λοιπόν, οι πρόσφυγες αναδείχθηκαν, ήδη από τότε, «ευλογία» γι' αυτόν τον τόπο (κατά την ομολογία του Βενιζέλου),³⁰⁷ αυτός ο τόπος με τη σειρά του υψώθηκε στη συνείδησή τους ως η δική τους «ευλογία» και η δική τους πατρίδα. Πράγματι, οι πρόσφυγες έδωσαν πολλά αλλά και πήραν πολλά. Και ο έπαινος δεν είναι λίγος, αν λάβουμε υπόψη ότι όλα αυτά συμβαίνουν αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, την οικονομική εξάντληση και τη διπλωματική απομόνωση της χώρας.

Γ) Οικονομικές συνιστώσες του αστικού προσφυγικού ζητήματος

Σταδιακή πορεία της αστικής αποκατάστασης

Όταν άρχισε η λειτουργία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) (τέλη του 1923 – αρχές του 1924), υπήρχαν ήδη σε εξέλιξη ορισμένοι αστικοί³⁰⁸ συνοικισμοί. Από αυτούς, οι 4 ήταν στην Αθήνα (Κοκκινιά, Ν. Ιωνία, Καισαριανή, Παγκράτι) και οι 3 στην επαρχία (Έδεσσα, Βόλος, Ελευσίνα). Τη μέχρι τότε πολιτική για την αστική αποκατάσταση ασκούσε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων³⁰⁹ του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Επομένως, το κύριο καθήκον³¹⁰ της Ε.Α.Π. μόλις ανέλαβε, ήταν, κατά πρώτο, να συμπληρώσει τις εργασίες που άρχισε η κυβέρνηση από το 1922 στους παραπάνω συνοικισμούς και, στη συνέχεια, να προωθήσει για υλοποίηση νέα προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων. Κορυφαίο

307. Ελευθ. Βενιζέλου, *Η ελληνοτουρκική Συμφωνία και οι προσφυγικοί αποζημιώσεις*, Αθήνα 1930, σ. 55.

308. Έκθ. 1^η, σ. 4.

309. Για τον σκοπό και το έργο αυτού του ταμείου, βλ. «Ταμείον Περιθάλψεως Προσφύγων. Σκοπός της ιδρύσεως – Το έργο του», *Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα, 1925, σσ. 33-40. Βλ. και Μοργκεντάου, ό. π., σσ. 122-133.

310. Έκθ. 5^η, σ. 8. Για το όλο πλάνο των εργασιών της αστικής αποκατάστασης, βλ. Έκθ. 5^η, σσ. 8-10.

πρόβλημα,³¹¹ στην περίπτωση αυτή, ήταν η εξασφάλιση στέγης και η εξεύρεση εργασίας.

Στην προώθηση του αστικού προγράμματος της Ε.Α.Π. συνέβαλε σημαντικά η επιτυχής έκδοση του προσφυγικού δανείου³¹² του 1924, από το οποίο είχαν διατεθεί³¹³ 1.500.000 λίρες Αγγλίας γι' αυτό τον σκοπό. Για πρώτη φορά μπαίνουν οι βάσεις, για να αντιμετωπισθούν³¹⁴ σωστά τα δύο στοιχεία αυτού του προβλήματος: οι ανάγκες των αστών προσφύγων (στέγη και εργασία), από τη μια, η διάθεση των κονδυλίων, από την άλλη.

Εξάλλου, με ιδιαίτερη συμφωνία Κυβέρνησης και Ε.Α.Π. (Φεβρουάριος 1925) προβλέπεται ότι η δεύτερη δεν θα αναλάμβανε, στο εξής, εργασίες εγκατάστασης προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Αν στο μέλλον παρίστατο ανάγκη εγκατάστασης νέων προσφύγων, το σχετικό έργο θα αναλάμβανε η Πολιτεία.³¹⁵ Μόνο οι προσφυγικοί συνοικισμοί Παγκρατίου, Ποδαράδων και Κοκκινιάς μεταβιβάστηκαν³¹⁶ στην κυριότητα της Ε.Α.Π. Μέχρι τον Φεβρουάριο του 1925, στην Αθήνα και στον Πειραιά έχουν εγκατασταθεί³¹⁷ 100.000 άτομα. Η ανάπτυξη αυτών των πόλεων φαίνεται, ήδη, ότι παίρνει εκρηκτικές³¹⁸ διαστάσεις, γεγονός που εγκυμονεί σοβαρότατους κοινωνικούς και οικονομικούς κινδύνους.

Παράλληλα, η Ε.Α.Π. φροντίζει να συγκατατάξει σε ίση μοίρα³¹⁹ τις εργασίες της αστικής και της αγροτικής αποκατάστασης. Κι αυτό, διότι την εγκατάσταση αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού στην ύπαιθρο συνακολουθεί, σχεδόν αναλογικά, η εγκατάσταση αστών στις μικρές ή μεγάλες πόλεις της ίδιας περιοχής. Έτσι, ο ρόλος του Αστικού Τμήματος της Ε.Α.Π. είναι να μεριμνήσει³²⁰ για την ενίσχυση και αποκατάσταση των προσφύγων στα διάφορα αστικά κέντρα, ώστε και αυτά να ενισχυθούν αλλά και η μαζική διαρροή προς την πρωτεύουσα (Αθήνα) να αποτραπεί.

Με βάση αυτά, το πρόγραμμα³²¹ που καταρτίζει τον Φεβρουάριο του 1925 καλύπτει τα παρακάτω σημεία:

- 1) Επιλογή των πόλεων, όπου θα ιδρυθούν νέοι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί, και αναλογική κατανομή των σπιτιών που θα χτιστούν.
- 2) Ολοκλήρωση των ήδη υπαρχόντων αστικών συνοικισμών με δημόσια έργα κοινής ωφελείας (δρόμοι,

Προσφυγική οικογένεια.

311. Έκθ. 14^η, σ. 13.

312. Για το δάνειο αυτό, βλ. Αρετής Τούντα – Φεργαδή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*.

313. Έκθ. 5^η, σ. 8.

314. Έκθ. 5^η, ό. π.

315. Έκθ. 5^η, ό. π.

316. Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κ.λ.π.*, Αθήνα 1926, σ. 70: Υπουργική Απόφαση της 21 Ιανουαρίου 1924.

317. Έκθ. 5^η, σ. 9.

318. Έκθ. 5^η, ό. π.

319. Έκθ. 5^η, ό. π.

320. Έκθ. 5^η, ό. π.

321. Έκθ. 5^η, ό. π.

πλατείες κ.λ.π.). Εν τω μεταξύ, η Ε.Α.Π. προχώρησε στην ολοκλήρωση ενός μέτρου,³²² το οποίο είναι βέβαιο ότι και τους πρόσφυγες θα βοηθούσε, αλλά και το όλο έργο της αποκατάστασης θα ενίσχυε. Εκτός από τα ενοίκια που αποφάσισε να εισπράξει από τα αστικά οικήματα που κατέχονταν προσωρινά, πήρε και την απόφαση να εξασφαλίσει στους αστούς πρόσφυγες ευκολίες πληρωμής, προκειμένου να γίνουν ιδιοκτήτες³²³ των σπιτιών και των καταστημάτων που κατείχαν. Η ικανοποίηση, με την οποία έγινε δεκτή αυτή η ενέργεια, πέρα από την ορθότητά της, δείχνει και την οικονομική πρόοδο³²⁴ των προσφύγων, δύο μόλις χρόνια μετά την καταστροφή και τον ξεριζωμό τους (1923-1925).

Αλλά και η κυβέρνηση αποφάσισε να λάβει ορισμένα μέτρα. Συγκεκριμένα, με Νομοθετικό Διάταγμα της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1924 ιδρύει ειδική Προσφυγική Τράπεζα,³²⁵ με στόχο να χορηγηθούν δάνεια ενίσχυσης και στήριξης στους αστούς πρόσφυγες. Για να συγκεντρωθούν τα κεφάλαια αυτής της τράπεζας, αποφασίσθηκε να παραχωρηθούν³²⁶ όλες οι αστικές περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων αλλά και από τις αγροτικές ανταλλάξιμες, όσες δεν θα παραχωρούνταν στην Ε.Α.Π. για εγκατάσταση προσφύγων (δάση, βοσκές, λιβάδια, αλιευτικές εγκαταστάσεις). Τελικά, όμως, η κυβέρνηση εγκατέλειψε την αρχική της πρόθεση ύστερα από σθεναρή αντίδραση της Ε.Α.Π., που απαιτούσε να κρατήσει στην κυριότητά της όλη την ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία. Η απαίτηση αυτή δεν βασιζόταν μόνο στο Πρωτόκολλο της Γενεύης, αλλά και στην υπουργική απόφαση³²⁷ της 21^{ης} Αυγούστου 1924, η οποία επισημοποιούσε τη μετάβαση όλης της ανταλλάξιμης αγροτικής περιουσίας, με την υπόσχεση ότι, μόλις συγκεντρωθούν τα στοιχεία, θα ακολουθήσει και η παραχώρηση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας.³²⁸ Έτσι, δεν ιδρύθηκε, βέβαια, η Προσφυγική Τράπεζα. Με τη σύμβαση, όμως, της 5^{ης} Μαΐου 1925 μεταξύ κράτους και Ε.Τ.Ε., εξουσιοδοτείται η δεύτερη να χορηγεί³²⁹ και δάνεια και αποζημιώσεις στους αστούς πρόσφυγες.

Δ) Απολογισμός

Θα δούμε, τώρα, τα συνολικά δεδομένα της προσφυγικής αποκατάστασης μέχρι τη διάλυση της Ε.Α.Π., που ολοκληρώθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1930:

α) Για τους αγρότες πρόσφυγες: 1) Σύνολο³³⁰ αποκαταστημένων οικογενειών: 145.000. Από αυτές, οι 111.811 (427.301 άτομα) έχουν εγκατασταθεί στη Μακεδονία,³³¹ σε σύνολο 560.136 αποκαταστημένων προσφύγων αγροτών³³² σ' όλη τη χώρα. Η αποκατάστασή τους ήταν ολοκληρωμένη³³³ από το 1926. 2) Σύνολο

322. Έκθ. 5^η, ό. π.

323. Έκθ. 5^η, ό. π.

324. Έκθ. 5^η, ό. π.

325. Έκθ. 5^η, ό. π.

326. Έκθ. 4^η, σ. 5 και Έκθ. 5^η, σ. 7.

327. Έκθ. 5^η, σσ. 7-8, και Έκθ. 6^η, σ. 5. Βλ. και Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων κ.λ.π.*, σ. 68: το κείμενο της απόφασης (έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς την Ε.Α.Π., Αθήνα, 21 Αυγούστου 1924).

328. Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των αγροτικών ανταλλάξιμων κτημάτων παραχωρούνται στην Ε.Α.Π με το Ν.Δ. της 15^{ης} Μαΐου.

329. Η άποψη της Νεγρεπόντη, ότι ιδρύθηκε και λειτούργησε Προσφυγική Τράπεζα, είναι εσφαλμένη. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η οικονομική ανάπτυξις της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 77.

330. Έκθ. 27^η, σ. 16 και Έκθ. 26^η, σ. 7. Βλ. και Παπαγαυρύφαλλου, ό. π., σ. 121: κάπως διαφοροποιημένα τα αριθμητικά στοιχεία για τους πρόσφυγες και τα χωράφια που πήραν.

331. Ε.Α.Π./Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας/Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών*.

332. J. Campbell - P. Sherrard, ό. π., σ. 139 (1930: 145.758 οικογένειες αγροτών προσφύγων έχουν αποκατασταθεί). Βλ. και Νοταρά, ό. π., σσ. 11-12. Σε 142.960 οικογένειες (551.468 άτομα) υπολογίζει τους αγρότες πρόσφυγες, τέλη του 1928, ο Πάλλης. Βλ. Α.Α. Πάλλη, «Αγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπό της Ε.Α.Π. μέχρι 31-12-28», Μ.Σ.Δ., τεύχ. 6, Ιούνιος 1929, σ. 7. Αλλά και από το Υπουργείο Γεωργίας έχουν αποκατασταθεί άλλες 2.167 οικογένειες (8.668) αγροτών προσφύγων στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Αττικοβοιωτία, Ηλεία, Αχαΐα, Εύβοια, Λαμία, Σάμο. Βλ. Α.Α. Πάλλη, ό. π.

333. S.D.N. (HOWLAND), L' ETABLISSEMENT, σ. 85:

παραχωρηθέντων χωραφιών³³⁴ 8.610.104 στρέμματα, από τα οποία τα 5.257.417 καλλιεργήσιμα και τα 3.353.687 ακατάλληλα για καλλιέργεια. Από αυτά, τα 4.800.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης³³⁵ γης και τα 2.924.428 βοσκήσιμης³³⁶ και άγονης, διανεμήθηκαν σε πρόσφυγες της Μακεδονίας και Θράκης. 3) Σύνολο παραχωρηθέντων σπιτιών³³⁷ στη Μακεδονία και Θράκη (1922 – 1930): 116.905 (76.412 και 40.493, αντίστοιχα), ενώ τα σπίτια (παλιά και νέα) που παραχωρήθηκαν³³⁸ στους αγρότες πρόσφυγες όλης της χώρας ανέρχονται σε 122.402 (χτισμένα από την Ε.Α.Π. 55.264, τουρκοβουλγαρικά 62.770, ιδιωτικά 12, δημόσια 4.356). 4) Προσφυγικοί οικισμοί σε όλη την Ελλάδα.³³⁹ 2.085. Από αυτούς, οι 1.385 (942 αμιγείς και 443 μικτοί) στη Μακεδονία, μαζί με τις περιοχές Δράμας και Καβάλας.³⁴⁰ Αν ληφθούν υπόψη και οι άλλες ενισχύσεις, σε χρήμα ή είδος, που έλαβαν οι πρόσφυγες είτε από το κράτος (1922-1923) είτε από την Ε.Α.Π. (1924-1930), αντιλαμβανόμαστε τον όγκο του προσφυγικού προβλήματος που είχε να αντιμετωπίσει η χώρα μας, αλλά και το μέγεθος του έργου που συντελέστηκε για την αποκατάσταση των προσφύγων σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα (1922-1930).

5) Δαπάνες για την αγροτική αποκατάσταση: Πριν φτάσουμε στις δαπάνες, είναι ανάγκη να δούμε τα έσοδα που είχε η Ε.Α.Π. μέχρι τις 30 Νοεμβρίου 1930. Να σημειωθεί ότι από την 1^η Ιανουαρίου 1930 η Ε.Α.Π.

Αποκατάσταση προσφύγων έως τις 30 Ιουνίου 1926:

	Μακεδονία	Θράκη	Άλλες περιοχές	Σύνολο
Οικογένειες	116.403	16.596	14.250	147.249
Άτομα	430.295	68.358	53.283	551.936

334. Έκθ. 23^η, σ. 5. Βλ. και Ο.Ε.Ε., 1929, σ. 330.

335. Έκθ. 27^η, σ. 13.

336. Έκθ. 19^η, σσ. 5-6.

337. Έκθ. 27^η, σ. 10.

338. Α. Πάλλη, *Συλλογή κυριότερων στατιστικών*, σ. 26. Κατά την Ο.Ε.Ε., 1929 (Σ. 333), ανέρχονται σε 120.000.

339. Νοταρά, ό. π., σσ. 11-12. Για τους προσφυγικούς οικισμούς κατά περιοχές, βλ. και Πάλλη, «Προσφυγικόν Ζήτημα», ό. π., σ. 670. Μέχρι τις 30 Ιουνίου 1929 υπήρχαν οι παρακάτω αγροτικοί οικισμοί προσφύγων:

Συμπληρωμένοι οικισμοί

Μακεδονία	Θράκη	Άλλες περιοχές	Σύνολο
1.378	280	335	1.993

5. D. N. (HOWLAND) L' ETABLISSEMENT, σ. 85. Τον ίδιο αριθμό οικισμών δίνει και ο Πουρνάρας, αλλά για το έτος 1930, παρόλο που μέχρι τότε χτίστηκαν και άλλα χωριά. Συγκεκριμένα, δίνει την παρακάτω εποικιστική εικόνα:

Περιοχή	Προσφυγικά χωριά	Αγρότες πρόσφυγες
Θράκη	1.379	427.297 άτομα
Π. Ελλάδα	242	71.293 άτομα
Ήπειρος	117	34.247 άτομα
Νησιά	26	4.418 άτομα
	230	22.011 άτομα
Σύνολο	1.994	559.266 άτομα

Βλ. Δημ. Πουρνάρα, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος εν Ελλάδι (η αφύπνισης των σκλάβων της γης)*, Αθήνα, εκδόσεις Ακαδημαϊκόν, 1931, σ. 69.

340. Ε.Α.Π., *Κατάλογος κ.λ π.*, σ. 63. Πολύ διαφοροποιημένα στοιχεία για τους οικισμούς και τα σπίτια των προσφύγων παραθέτει ο Ν. Καραράς. Βλ. Ν. Καραρά, «Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 37-40. Στα τέλη του 1928 οι αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί ανέρχονταν σε 1954. Βλ. Α.Α. Πάλλη, «Αριθμός αγροτικών συνοικισμών και οικημάτων κατά περιφέρειας», Μ.Σ.Δ., τεύχ. 6, Ιούνιος 1929, σ. 7 (σχετικός πίνακας).

ακολουθεί συντηρητική τακτική και κινείται με τα υπόλοιπα³⁴¹ των προηγούμενων πιστώσεων της για ολοκλήρωση κάποιων ημιτελών έργων.

Πίνακας³⁴² εσόδων (μέχρι τις 30 Νοεμβρίου 1930):

Έσοδα του δανείου 1924 με τόκο	7%	9.970.016 Λ.Α.
Έσοδα του δανείου 1926 με τόκο	8%	499.759 Λ.Α.
Έσοδα του δανείου 1929 με τόκο	4%	2.503.278 Λ.Α.
Εισπράξεις (τόκοι, δεκάτη κ.λ.π.)		879.865 Λ.Α.
Ομολογίες που πληρώθηκαν		
από πρόσφυγες έναντι των χρεών τους		408.856 Λ.Α.
Διάφορα έσοδα		549.639 Λ.Α.
Σύνολο		14.811.413 Λ.Α.

(Αντιστοιχία³⁴³ νομισμάτων, από την ίδρυση της Ε.Α.Π. μέχρι 30 Ιουνίου 1930, κατά μ.ό.: 1 Λ.Α.= 354,470 δρχ.)

Από τα έσοδα αυτά, έγινε η παρακάτω κατανομή³⁴⁴ πιστώσεων, κατά Διεύθυνση Εποικισμού και κατηγορία δαπάνης (από 1^η Ιανουαρίου 1924 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1929):

1) Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας

Κατηγορία δαπάνης	Διατεθέντα ποσά
α) Διανεμηθέντα ζώα	435.135.184
β) Σπίτια (ανέγερση – επισκευή)	627.975.203
γ) Γεωργικά εργαλεία, γεωργικές μηχανές, κάρα κ.λ.π.	86.148.413
δ) Δάνεια και ενισχύσεις σε καλλιεργητές	432.344.389
ε) Ενισχύσεις σε επαγγελματίες	99.293.161
στ) Καταμετρήσεις χωραφιών	42.947.185
ζ) Δημόσια υγεία	1.877.217.935
η) Μεταφορές	147.845.860
θ) Έξοδα διοίκησης	270.296.996

341. Έκθ. 27^η, σ. 6.

342. Λ.Ο.Ν./C. 67. Μ.28. 1931, σσ. 9-10. Έκθεση για την εκκαθάριση της Ε.Α.Π. Κατά περιεργό τρόπο ο Ζαμπαθάς περιορίζει τα έσοδα της Ε.Α.Π. σε 13.735.867 Λ.Α. Βλ. Ζαμπαθά, ό. π., σ. 137.

343. Έκθ. 27^η, σ. 19.

344. Έκθ. 27^η, σσ. 5-6.

ι) Έργα κοινής ωφελείας :	
1) συγκοινωνίες	4.499.622
2) αρδεύσεις	11.141.902
3) αναχώματα	2.671.138
4) υδροδότηση	73.740.458
5) εργαστήρια ταπητουργίας	2.366.043
6) γεωργική ανάπτυξη (λιπάσματα, μηχαν. καλλιέργεια, γεωργική έρευνα κ.λ.π.)	58.244.733
7) σχολεία	710.500
8) συντήρηση κτηνών	5.712.995
9) διάφορα	67.287.472
Σύνολο	4.245.579.189 δρχ.

Όλες οι ανωτέρω πιστώσεις διατέθηκαν,³⁴⁵ όπως αρχικά ορίσθηκε. Την 1^η Ιανουαρίου 1930 παρέμενε, ως αδιάθετο υπόλοιπο, το ποσό³⁴⁶ των 53.217.566 δραχμών.

Για τις ανάγκες, όμως, των προσφύγων διατέθηκαν κονδύλια και από τον κρατικό προϋπολογισμό. Έτσι, στο διάστημα 1922-1931 έγιναν οι παρακάτω κρατικές δαπάνες:³⁴⁷

Για περίθαλψη και στέγαση	1.747.300.000 δρχ.
Για ανάγκες του εποικισμού	702.800.000 δρχ.
Για την ανταλλαγή των πληθυσμών	263.200.000 δρχ.
Για διάφορες ανάγκες	484.300.000 δρχ.
Σύνολο	3.197.600.000 δρχ.

Το σύνολο των δαπανών αυτών (Ε.Α.Π. και κράτους) κατανεμήθη³⁴⁸ ως εξής:

Περιοχή	Ποσοστό	Δαπάνη κατά οικογένεια
Μακεδονία	66,32%	60.263 δρχ.
Θράκη	21,83%	41.315 δρχ.
Π. Ελλάδα, Ήπειρος, Νησιά	11,85%	57.810 δρχ.

Σε σύγκριση³⁴⁹ με την αποκατάσταση των προσφύγων στην Παλαιστίνη και στη Βουλγαρία, η ελληνική περίπτωση κόστισε πολύ λιγότερα. Στην πρώτη έχουν εγκατασταθεί μόνο 1.438 οικογένειες Εβραίων (6.752 άτομα) και για κάθε αγροτική οικογένεια δαπανήθηκαν 650 λίρες Αγγλίας, ενώ στην Ελλάδα μόνο 79 λίρες Αγγλίας. Στη Βουλγαρία, πάλι, όπου εγκαταστάθηκαν 30.180 οικογένειες, με δάνειο της Κ.τ.Ε., η αντίστοιχη δαπάνη ανέρχεται σε 250 λίρες Αγγλίας, από τις οποίες οι 100 για το σπίτι.

345. Έκθ. 27^η, σ. 6.

346. Έκθ. 27^η, ό. π.

347. Α. Πάλλη, «Προσφυγικό Ζήτημα», ό. π., σ. 671. Ο Πρωτονοτάριος υπερβάλλει ανεβάζοντας τις κρατικές δαπάνες σε 285.740 Λ.Α., Βλ. Πρωτονοτάριου, ό. π., σ. 74.

348. Νοταρά, ό. π., σ. 43.

349. Νοταρά, ό. π., σσ. 44-45.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

β) Για τους αστούς πρόσφυγες: 1) Σύνολο αστικών οικογενειών:³⁵⁰ 124.482.

Από αυτές, οι 39.450 διαμένουν σε σπίτια Α' κατηγορίας, οι 26.288 σε σπίτια Β' κατηγορίας, οι 35.667 σε σπίτια Γ' κατηγορίας, οι 23.077 σε νοικιασμένα σπίτια.

Με ευθύνη της Ε.Α.Π. αποκαταστάθηκαν³⁵¹ 25.000 οικογένειες. Οι άλλες, με ευθύνη της Πολιτείας ή και από τους ίδιους τους πρόσφυγες.³⁵² 2) Συγκεντρωτικά, μέχρι τον Αύγουστο του 1930, σημειώθηκε η παρακάτω αστική οικοδομική δραστηριότητα (χωρίς τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά και βουλγαρικά σπίτια, καθώς και όσα χτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες):³⁵³

Περιοχή	Αριθμός συννοικισμών	Αριθμός σπιτιών
Ηπειρωτική Ελλάδα	26	14.857
Πελοπόννησος	12	1.232
Νησιά	14	1.086
Μακεδονία	41	3.953
Θράκη	32	6.215
Σύνολο	125	27.343

3) Σύνολο δαπανών³⁵⁴ για την αστική αποκατάσταση (μέχρι τον Αύγουστο του 1930): 2.011.458 λίρες Αγγλίας (1 Λ.Α. = 354,470 δραχ.).

350. Έκθ. 16^η, σ. 10: Αποτελέσματα απογραφής Ιουλίου-Αυγούστου 1927.

351. Έκθ. 27^η, σ. 16.

352. Έκθ. 16^η, σ. 10.

353. Έκθ. 16^η, ό. π.

354. Έκθ. 27^η, σ. 19.